

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ им. НАСИМИ**

На правах рукописи

ТЕЙМУРОВА ГЮЛЯРА АЛИ ГЫЗЫ

**КАТЕГОРИАЛЬНО-СИНТАКСИЧЕСКАЯ
ХАРАКТЕРИСТИКА
ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ
(на материале русского и азербайджанского языков)**

5704.01 – Теория языка

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ – 2013

**Работа выполнена в Институте Языкознания им. Насими
Национальной Академии Наук Азербайджана**

Научный руководитель: *доктор филологических наук,
профессор*
Масуд Ахмед оглы Махмудов

Официальные оппоненты: *доктор филологических наук,
профессор*
Низами Манаф оглы Худиев

*доктор философии по
филологическим наукам, доцент*
Валех Байрам оглы Насибов

Ведущая организация: **Кафедра общего языкознания
Азербайджанского
Университета Языков**

Защита состоится 14/05 2013 года в _____ часов на заседании Диссертационного Совета Д.01.141 по защите диссертаций на соискание ученой степени доктора филологических наук и доктора философии по филологическим наукам при Институте Языкознания им. Насими Национальной Академии Наук Азербайджана.

Адрес: Az 1143, г. Баку, проспект Г.Джавида 31 V этаж,
Институт языкознания им. Насими НАНА.

С диссертацией можно ознакомиться в Центральной Научной библиотеке НАНА.

Автореферат разослан 13 апреля 2013 года.

Ученый секретарь Диссертационного Совета,
доктор филологических наук

Н.Ф.Сеидалиев

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Паремиологические единицы – пословицы, поговорки, общеизвестные афоризмы и т.п. – становились предметом изучения с давних пор. Исторически сложились литературоведческий, лингвистический, этнокультурологический, сугубо структурный и прочие аспекты их исследования, которые были обусловлены научными направлениями, актуальными для определённых этапов общепаремнологического развития общества.

Во всех отмеченных аспектах исследования пословично-поговорочных конструкций сделано немало как в русском, так и в азербайджанском языкознании. Достаточно назвать имена известных паремологов И.М.Снегирева, В.И.Даля, А.А.Потебни, Г.Л. Пермякова, А.Н.Гусейнзаде, З.А.Ализаде и многих других, разработавших различные аспекты паремнологической науки, предметом которой являются пословицы и другие жемчужины народной поэзии, «квинтэссенции народной мудрости» (М.Михельсон). По справедливому замечанию З.А.Ализаде, изучения паремнологических единиц на разных уровнях языковой системы, в различных категориальных аспектах имеет огромное значение для иллюстрации не только нравственного роста многих поколений, но и для подтверждения развития и формирования творческого мышления народа.¹

Актуальность исследования. Необходимость нашего обращения к сугубо лингвистическому изучению паремнологических конструкций обусловлено целым рядом существенных вопросов, актуальных для современной теории синтаксиса предложения.

Известно, что паремнологические единицы как в русском, так и в азербайджанском языках представлены предикативными конструкциями, т.е. построены по моделям предложения. Поэтому вопрос о том, какова синтаксическая (и шире – грамматическая) природа пословиц, поговорок и прочих фразеологизированных конструкций «предикативного строения», требует своего

¹ Z.Əlizadə Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıcı, 1975, s. 12.

теоретического осмысления. При всей кажущейся решённости некоторых литературоведческих и социоэтнокультурологических проблем, связанных с функционированием паремиологических единиц в языке художественной литературы, сугубо лингвистическая, а конкретно – категориально-синтаксическая трактовка этих единиц – отстает по многим позициям, актуализирующим наше исследование.

Здесь выделяются три принципиальные позиции а) на уровне теоретического синтаксиса структуризации предложения (его структурной схемы, модели), б) на уровне предикативных категорий, конститутивных для предикативных единиц вообще, в) на уровне семантической структуры, определяемой в пределах известных (сравнительно с обычными предложениями) синтаксических параметров.

Достаточно сказать, что паремиологические единицы не рассматривались с точки зрения отмеченных свойств, вследствие чего эти единицы приравнивались обычным предложениям по всем синтаксическим категориальным свойствам. Такое положение не может, на наш взгляд, считаться оптимальным, поскольку изучаемые единицы являют собой некий синкретичный материал, объединяющий свойства как предикативных единиц, так и устойчиво-фразеологизированных конструкций.

Поэтому мы в данном случае преследуем конкретную задачу системной квалификации категориально-синтаксических параметров пословично-поговорочных единиц с тем, чтобы можно было избежать ставшую уже традиционной фронтальную недифференцированность обычных предложенческих единиц и пословичных конструкций. Ведь нетрудно понять, что категориальные параметры обычного (канонического) предложения (предикативность, модальность, синтаксическое время и т.п.) и параметры паремиологических конструкций, построенных по модели предикативных единиц, не могут покрывать друг друга однозначно. Для предварительной иллюстрации сказанного приведём просто (без анализа) ряд следующих единиц:

1. – Я помню наш старый двор на окраине села (обычное предложение).

2. – Все новое рождается с криком (афоризм).
3. – С одного вола двух шкур не снимают (пословица).
4. – Ничего не болит, а все стонет (поговорка-загадка).
5. – Игра не стоит свеч (фразеологизм).

Подобную систему единиц можно привести и из азербайджанского языка.

Представляется, что даже невооруженным глазом можно увидеть разницу между примером (1) и остальными конструкциями из только что приведённого ряда примеров; семантическая структура конструкции «Я помню старый двор на окраине села» складывается из широкого синтагматического потенциала, из свободного парадигматического ряда её форм, из возможного вариативного оформления утвердительной и отрицательной форм, включая систему форм по цели высказывания (по целеустановке). По многим этим позициям (а иногда и по всем) данное обычное предложение противопоставлено всем остальным, представляющих несвободные, фразеологизированные единицы. Последние или вовсе не входят в парадигматико-синтагматические системы, или же слабо «работают» в этой сфере ассоциативных рядов, не формируют утвердительно-отрицательные пары, не функционируют на уровне целеустановки.

В поддержку приведённых тезисов высказываются многие синтаксисты, которые считают, что парадигматико-синтагматические контуры паремиологических единиц «определяются не реляционными потенциями глагола-сказуемого, как в обычных предложениях, а так называемым актантным составом концептуализирующегося фрагмента действительности»; актантный состав устанавливает жёсткие границы лексического наполнения паремио-фразеологических единиц, а также элементов, составляющих модель этих конструкций. Вот почему представляется абсурдным подвергать одинаковому традиционному синтаксическому разбору конструкции типа «На смерть и на солнце в упор смотреть нельзя» и «Нельзя смотреть на электросварку в упор» или

«Damazlıgını ueyən tamarzı qalar» и «Yeməyini vaxtında ueməyən uşağlar ac qalar»¹.

Эти противопоставленные, таким образом, во многих своих семантических и категориально-грамматических показателях синтаксические единицы требуют дифференцированного исследовательского отношения в следующих планах:

а) понятия «предложение-высказывание», «предложение-модель» и т.п. должны применяться к свободным и паремио-фразеологическим конструкциям дифференцированно;

б) существующая система семантико-структурных и функционально-коммуникативных аспектов изучения предикативных единиц не охватывает один из ведущих аспектов квалификации предложенческих структур – аспект семантической генерализованности, при котором дифференцируются степень обобщённости семантики обычных предложений, степень семантической абстракции паремиологических конструкций и степень семантической обобщённости фразеологических единиц предикативного строения (ФЕПС);

в) в теории синтаксиса (как в русистике, так и в тюркологии) обычное предложение изучено достаточно ёмко в плане всех категориально-грамматических свойств; подобное заключение по отношению к паремио-фразеологическим единицам, по отношению к их модально-предикативным категориям было бы не совсем объективным;

г) до сих пор не решён вопрос о том, имеют ли паремиологические единицы свою специфическую модель или всё же строятся по известным моделям обычных предложений, которые описываются в академических грамматиках русского или азербайджанского языков.

Отмеченные вопросы вполне однозначно вырисовывают степень актуальности данного исследования.

Материалы исследования. Для анализа послужили: а) русские и азербайджанские паремио-фразеологические сборники и

¹ Г.Л.Пермяков. Основы структурной паремиологии. М., 1988, с.18. И.Г.Гамидов. Философия грамматики пословиц и афоризмов. Баку, 2001, с.15.

словари, б) художественные произведения, из которых извлечены паремиологические конструкции «в действии», в) газетно-публицистический материал и язык СМИ.

Методы исследования. Основной метод исследования – комплексное (многоступенчатое) описание языкового материала на основе типологического сравнения единиц и явлений двух неродственных языков.

Цель исследования – проведение сопоставительного анализа материала двух отмеченных языков в русле определения специфики паремиологических конструкций на уровне категориально-грамматических параметров – предикативности, модальности, синтаксического времени, лица и пространства, а также квалификация соотношения структурных схем (моделей) паремиологических и свободных (обычных) предложений.

Задачи исследования следующие: а) освещение необходимых вопросов истории лингвистического изучения паремиофразеологических единиц в русском и азербайджанском языкознании; б) анализ существующих в языкознании принципов разграничения пословиц и поговорок, с одной стороны, и фразеологических конструкций предикативного строения, с другой; в) определение семантической структуры паремиофразеологических единиц в русле разграничения степеней семантической абстракции обычных предложений и пословично-поговорочных единиц; г) рассмотрение вопроса о структурных схемах обычных предикативных единиц и паремий, д) характеристика категориальных признаков паремиологических конструкций и способов выражения этих признаков; е) характеристика парадигматико-синтагматического потенциала объекта нашего анализа и его конструктивных особенностей на плоскости утверждения / отрицания и актуального членения.

Объект исследования. Объектом исследования представляется явление категориально-синтаксической соотносительности обычных предложений с конструкциями более высокого порядка, более высокого уровня семантической обобщённости, а также комплекс параметральных характеристик, противопоставляющих

эти две группы предикативных единиц в русском и азербайджанском языках.

Предмет исследования. Предметом исследования являются паремиологические и фразеологические единицы в их традиционном понимании, а также иные устойчиво воспроизводящиеся единицы общеизвестного порядка – крылатые высказывания-предложения и общеизвестные афоризмы из обоих языков.

Научная новизна работы заключается в том, что а) в ней впервые предпринята попытка системного описания категориальных свойств целой группы языковых конструкций, которые традиционно неправомерно квалифицировались с позиций обычных предикативных единиц; б) данный материал не подвергался системному сопоставительному изучению в пределах всех конститутивных признаков предложения, к тому же – с привлечением анализа парадигматико-синтагматических особенностей; в) впервые в синтаксической теории ставится вопрос о синтаксической омонимии структурных схем (моделей) предложений различной степени семантико-грамматической абстракции.

Теоретическая значимость работы связана прежде всего с установлением специфики категориально-грамматического статуса паремиофразеологических конструкций, с определением особенностей дизъюнктивного функционирования категории утверждения/ отрицания, с выражением категории пространства, как неотъемлемого элемента предикативности в предложенческих структурах обоих языков, с проявлением системно-типологического соотношения установленных явлений в генетически различных языках.

Практическая значимость работы заключается в возможности учёта её данных при составлении учебников по теоретическому синтаксису; материал может быть использован также при составлении русско-азербайджанских паремиологических (переводных, толковых) словарей и справочников, а также может явиться подспорьем для подготовки теоретического специального курса в цикле «Теория типологических исследований» в вузах.

Апробация работы. Положения диссертации докладывались на различных научных конференциях как в Азербайджане, так и зарубежом и нашли своё отражение в 8-и публикациях.

Структура диссертации. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы (всего 159 страниц).

СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

В первой главе диссертации **«Вопросы лингвистического изучения паремиологических единиц»** освещаются вопросы соотношения различных аспектов изучения паремиологических конструкций, особо говорится о месте лингвистического изучения данных единиц как в русском так и в азербайджанском языкознании, об отношении изучаемых единиц к языку и речи. В этой главе очерчивается круг вопросов, рассмотрение которых необходимо для реализации основательного системного анализа исходного объекта. В целях облегчения и оптимизации категориально-синтаксической характеристики исследуемого материала рассматриваются проблемы семантической структуры и структурной схемы паремиединиц, имеющие основательное значение для предикативной трактовки последних. Так, отмечается, что структурная схема паремий не может быть определена в рамках установок по определению структурной схемы обычных предложений. Здесь обязательна дифференциация двух основных функций языка – служить единицей речевой коммуникации и быть формой существования мысли-идеи.¹ Практически общепринято, что для обычных предложений более характерна функция служить средством общения, а для паремиологических конструкций – функция быть средством формирования мысли, т.е. конструирования, моделирования логически универсальных ситуаций средствами языка.

Более того, структурная схема обычного предложения «вырисовывается» через систему парадигматических форм обычного

¹ В.Г.Адмони. Содержательные и композиционные аспекты предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л.: Наука, 1975, с. 6.

предложения на базе вовлечения в эту систему форм наклонения глагола-сказуемого.¹

У паремиологических единиц, в целом, нет этих возможностей, они не вычлениают схему, включающую лишь главные члены предложения, схему, состоящую из предикативного центра.

Считаем правомерным толкование синтаксической категории структурной схемы простых обычных предложений и схемы паремиоконструкций с позиций синтаксической омонимии: структурная схема, таким образом, в одном случае «извлекается» концептуально, виртуально, а в другом – однозначной воспроизводимостью в облике устойчивого лексического наполнения. Обратимся к примерам. Смысл русской поговорки «Для милого дружка и сережку из ушка» широко известен: для любимого человека не жаль даже самого ценного, заветного.

- Понадобился кому гвоздик, лоскуток сукна, старые башмаки вместо галош во время грязи, - где взять их, как не у старьевщика, и от дяди Игната не бывало отказа. «Для дружка последняя серёжка из ушка», - проговаривал он удовлетворяя просьбу. (М.-Сибиряк. Золото, ч. I). Та же самая «конструкция» встречается в другом контексте:

- Его (Кульнева) назначили шефом Гродненского гусарского полка. Первым же приказом он запретил гусарам ношение в ушах серёг. И никто не взроптал. Для милого дружка и сережку из ушка! – говорили гусары (В.Пикуль. Жизнь генерала-рыцаря).

Во втором примере наблюдается, конечно, некоторая двойственность; она ориентирована на поговорку (1-й пример) и выражает прямой смысл: если бы даже не было подобной народной поговорки, то данное высказывание все равно имело бы своё самостоятельное значение (2-й пример). Это бесспорно. Соотношение прямого и поэтико-символического смыслов убеждает в том, что приведённые конструкции ни в коем случае нельзя признать образованными на базе структурной схемы N+Vf (Он снял) или предикатив «можно» + инфинитив «снять» (Предикатив + Inf.). По этой структурной схеме строятся предложения типа

¹ См. Русская грамматика. Т. II. Синтаксис. М.: Наука, 1980, с. 84 – 88.

«Из-за жары можно было снять дождевые комбинезоны» и другие подобного типа обычные предложения. То же самое следует сказать о соотношении паремии «Araz aşığındandır, Kür-topuğundan» и её перелицованной в обычное предложение форме: Daha Araz aşığımızdan, Kür isə topuğumuzdan olmayacaq. Suya həsrət rayonlarımızı indi su altından çıxmaq arzusu ilə yaşayır (TB ANS 05.06.10).

Подобный подход к проблеме структурной схемы предложения во многом предопределяет наше отношение к установлению так называемой семантической структуры предложения вообще и семантической структуры паремиологических конструкций. Как известно, семантическая структура предложения определяется как «обобщённое типовое информативное содержание..., свойственное целому классу однородных предложений» (Художник рисует картину; Аспирант работает над диссертацией и т.п.)¹.

Наблюдения показывают, что не следует абсолютизировать принципы определения семантической структуры предложения. Эти принципы чётко работают на материале обычных предложений. Они не могут быть однозначно применены к единицам более высокого порядка абстракции, в данном случае к паремио-фразеологическим единицам предикативного строения. Иначе говоря, семантическая структура пословицы «Нет дыма без огня» не может быть адекватна семантической структуре обычного предложения «Нет реки без берегов». Если смысл пословицы сводится к тому, что нет следствия без причины, а смысл следующего примера к тому, что не существует целого без какой-либо (неотъемлемой) его части, то, по всей видимости, и семантические структуры этих предложений должны быть разные.

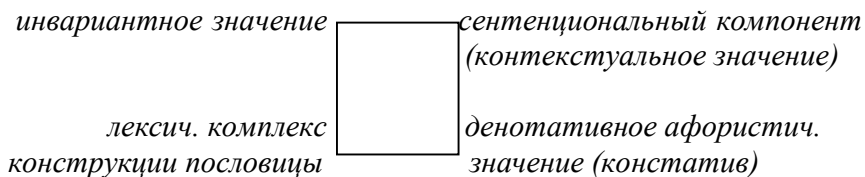
Поэтому более логичным представляется метод определения семантической структуры, при котором учитываются: а) высокая степень семантической обобщённости паремиологических единиц; б) эквивалентность их смыслового содержания целостным знакам, наименованиям универсальных ситуаций; эти наименования не всегда соответствуют по своей структуре компонентному

¹ В.А. Белошапкина. Современный русский язык. Синтаксис. М.: Высшая школа, 1977, с. 118.

составу ситуации. Так, например «Когда рак на горе свистнет» = «Dəvənin quyuğu yerə dəyəndə» эквиваленты слову-лексеме «никогда!». Или же, «Деньги говорят за себя» = «Pul adamı danışdırır» - конструкции не могут быть переданы в формулах семантики структурной схемы, например, «Субъекту присуща некоторая активность по отношению к объекту». Все подобные трансформы относительно пословиц не применимы, они искусственны и не передают всей сложности той гаммы смысловых оттенков, которая выводит пословичные речения на уровень «осмысленного слова», которая и является «микрокосмом человеческого сознания» (Л.С.Выготский).

Сентенциональный фон пословиц, стало быть, включается как особый параметр в семантическую структуру паремиологических единиц.

Следовательно, семантическая структура паремий включает как минимум четыре константы, она (в отличие от семантической структуры обычных предложений) четырехчленна, и может быть представлена так

Категория семантической структуры языковых единиц ещё раз убеждает в специфике паремиологических единиц, в том, что последние в семантико-семиотическом отношении стоят уровнем выше, чем обычные предикативные единицы.

Поэтому общепринятая мысль о том, что паремиологические единицы дублируют структурную схему и семантическую структуру обычных предложений, нуждается в существенной коррекции.

Во второй главе диссертации **“Категориально-грамматические свойства паремиологических единиц”** рассматривается система предикативных категорий паремиологических единиц –

предикативность, модальность, синтаксическое время, категория лица и пространства. Отмечается, что данные категории являются конститутивными признаками всякого предложения, которое формируется как коммуникативно-грамматическая единица.

Дискуссионность проблемы определения предикативности предложения во многом связана со стремлением объективизировать эту категорию. Так, последователи В.В.Виноградова утверждают, что категория предикативности материализуется в более частных предикативных категориях синтаксической модальности, синтаксического времени и лица (персональности). П.А.Лекант, например, отмечает принципиальную важность определения «единого статуса предикативности как универсального свойства предложений», раскрывающегося в общих и частных модальных, временных и личных значениях – предикативных значениях предложения¹.

Но идеи В.В.Виноградова подвергались определённым коррекциям современными авторами в целях уточнения либо аспектов изучения предложения как конструктивной или коммуникативной единицы, либо по причине типологической дифференциации разновидностей предложения (простого или сложного). Отмеченные категории в силу своей значимости исторически становились предметом рассмотрения многих известных синтаксистов.

Мы солидаризуемся с авторами «Русской грамматики», предлагающими дифференцированное определение предикативности и модальности относительно предложения вообще. Данное определение нам представляется более адекватным. К тому же в некоторых вузовских учебниках по азербайджанистике чувствуется дух этого определения.² В целом определение предикативности, данное в «Русской грамматике», опирается на значение структурной схемы, т.е. предикативность считается грамматическим значением структурной схемы, отвлечённого образца предложения, это значение признаётся «общим для всех таких образцов и объединяет их в синтаксическую категорию простого предложения».

¹ П.А.Лекант. Предикативная структура предложения // Средства выражения предикативных значений предложения. М. Изд. МОПИ, 1983 с. 6.

² Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dil. sintaksis. Bakı, 2004, s. 78 – 82.

Л.В.Щерба ещё в начале XX века писал: «Нельзя каждую минуту во все грамматические определения вкладывать без всяких пояснений голый тезис, что всякая речь есть отражение реальной действительности. Но в отдельных случаях полезно и необходимо объяснить языковые явления с этой точки зрения, прослеживая их до основания. Тогда и такие высказывания, как например, «Илья пророк катит на колеснице» в исторической перспективе, при углублении во времена, когда для объяснения факта грома у человека в объективной действительности не было другого образа, как громыхание телеги по каменистой дороге, явятся для нас на самом деле отражением этой объективной действительности».¹ Как видим, устойчиво-метафорическое выражение «Илья пророк катит на колеснице» (Ср. азербайджанское соответствие *Xidir baba at çarığı*), по мнению Л.В.Щербы, не может характеризоваться как обычное предложение (например «Спортсмен едет на велосипеде») ни с позиций представленной в нём предикативности, ни с позиций модальности и лица. Паремии-метафорические выражения, фразеологические устойчивые предикативные единицы должны быть квалифицированы, на наш взгляд, через призму представленной в них специфической семантической структуры, определяющей иной семантико-синтаксический фон выражения (экспликации) категорий предикативности, модальности, синтаксического времени и лица.

Особенно чётко проявляется противопоставленность между обычными предложениями и «фразеосхемами», т.е. фразеологизмами, построенными по модели предложения (ФЕПС). Последние в плане «живых связей с внеязыковой действительностью», т.е. с позиций предикативности, рассматриваться не могут. Видимо, здесь следует говорить о полной нейтрализации категории предикативности хотя бы потому, что семантическая структура этих «предложений» стала адекватной, эквивалентной семантической структуре слова или словосочетания. Иначе говоря, «предикативная фразеосхема» в языке выполняет лишь функцию номинативной лексической единицы. Это – целый фразеологический пласт

¹ Л.В.Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974, с. 75.

как в русском, так и в азербайджанском языках: *Губа не дура; Молоко на губах ещё не обсохло; Смешинка в рот попала; Çörəyi dizinin üstündədir; Sizin it bizim baltanı apardı* и т.п.

Стало быть, если мы признаём, что ФЕПС – вовсе не предикативные единицы (т.е. в них нейтрализована категория предикативности), то такое понимание – следствие адекватного лингвистического восприятия их эквивалентности слову-лексема: «сəfəng danışıq» (*İt gəldi çarığının tayın apardı*) или «heç vaxt» (*Dəvənin quyruğu yerə çatanda*). Таким образом, отсутствие предикативности в этих «фразеосхемах» подтверждается чисто функционально, а не лексико-грамматически.

Предикативность паремиологических конструкций лежит в иной сфере закономерных соотнесённостей содержания высказывания с реальной действительностью. Подобная соотнесённость, как мы уже отметили выше, реализуется не на базе инвариантного смысла структурной схемы высказывания, как это происходит в обычных предложениях, а на базе функционально-символической семантики пословичных изречений.

Предикативность паремиологических единиц – система смысловых свойств конструкции, определяющих концептуальное, знаковое начало выражения, его инвариантно-устойчивая семантика соотнесённости с референтом – логически универсальным фактом реальной или виртуальной действительности, символическим обозначением которого является паремиологическая единица. Предикативность при этом является уровнем абсолютно обобщённой понятийной соотнесённости содержания паремии с картиной мира, внеязыковой действительностью. И главным способом выражения предикативности является не структурная схема, не модель паремии (как в обычных предложениях), а её устойчивая целостная структура в целом, во всём объёме лексического наполнения, которое является в данном случае единственно самодостаточным для полнокровного названия фрагмента действительности. Так, семантическая структура конструкции «Kəsilən başın zülfü üçün ağlamazlar» (Ср. русскую поговорку «Снявши голову, по волосам не плачут») определяется вовсе не на основе структурной схемы. Вся конструкция без остатка участвует в

формировании её семантической структуры так, словно все элементы лексического наполнения составляют её модель, отвлечённый образец. Носителем предикативного значения является весь единый комплекс лексем, составляющих пословицу. Для убедительности достаточно вычеркнуть слово «kəsilən», или любое другое, как от пословицы, от его функционального смысла не останется ровно ничего.

Что касается категории модальности, то она нами определяется как конститутивная, но индивидуально-коммуникативная (т.е. вполне прагматическая) соотносённость содержания предложения с референтом – концептуализированным фрагментом мира. Иначе говоря, денотативной семантики без модальности нет, модальность всегда сопутствует ей. В конкретных актах коммуникации отношение содержания паремиоконструкции к действительности, фрагмент которой отражается в концептуальном значении паремии, есть всегда отношение модальное: стороны речевого акта (говорящий – слушающий) неизбежно ориентируют семантику паремий на реальный или идеальный мир со своей точки зрения. Эта точка зрения есть коммуникативная точка отсчёта формирования частного модального значения паремии. В символично-сигнификативном значении паремии (грубо говоря, в той форме паремии, которая дается в сборниках пословиц и поговорок) модальность определяться не может, или же её установление – с опорой на закреплённость данной паремиоединицы в памяти социума – весьма проблематично.

Основным способом выражения категории лица в русских и азербайджанских пословичных единицах является семантический обобщитель – лексико-грамматический элемент со значением обобщённого субъекта-деятеля. Это своего рода инвариантный субъект: в паремиоконструкциях все три лица функционируют как обобщённые, несмотря на их морфологическое выражение. В обоих языках данная категория определяется на уровне пансубъектности, при которой функциональное назначение всех трёх лиц сводится к одной точке отсчёта.

С позиций такой «глобализации» должна рассматриваться и паремиологическая категория времени, которая эксплицирована в

панхроническом срезе, охватывающий все временные формы как единое выражение времени. Это время не свойство уже глагола-предиката как в обычных предложениях, а свойство целостной конструкции со значением (семантической структурой) тотальности: *Abdal at mindi, özünü bəy sandı; Abdal at minər, özünü bəy sanar; Abdal at minir, özünü bəy sanır; Abdal at minsə, özünü bəy sanar* и т.п.

Как видно, все временные формы – реальные и ирреальные – призваны служить выражению единого временного плана – панхронизма. Эта закономерность охватывает материал обоих языков достаточно полно, хотя примечательно, что категория времени в обычных предложениях проявляют больше специфики в русском и азербайджанском языках, чем в паремиоконструкциях. Это, на наш взгляд, связано с инвариантным (общечеловеческим) началом логического и образного мышления, результатом чёткого совмещения которых являются пословицы.

В работе отдельно рассматривается категория пространства. Данная категория очень редко признается конструктивным свойством предложения, хотя, на наш взгляд, имеет все философско-грамматические основания (время и пространство – формы существования материи) быть одним из системных параметров предикативных единиц в обоих языках: соотнесённость содержания предикативных единиц с реальной действительностью предполагает учёт их пространственных свойств. Паремиологический материал обоих языков «локализован» на фоне панлокальности смысла. Значение пространства «вмонтировано» в семантическую структуру паремиоконструкций так же, как и другие предикативные категории – времени, лица и модальности.

В целях закрепления вышеотмеченных положений в **III главе диссертации “Вопросы разграничения паремиологических единиц и их отношение к категории утверждения/отрицания”** рассматривается один из центральных констант предикативности предложения вообще – категория утверждения/ отрицания в её преломлении в синтаксической структуре паремиоконструкций. Невхождение последних в парадигматическую оппозицию по данной категории ещё раз подтверждает мысль об устойчивости,

фразеологизированности семантической структуры пословиц, о степени нейтрализации категории предикативности в них. И данное состояние закономерно в обоих языках как на уровне общего отрицания, так и на уровне частного отрицания.

В заключении подводятся итоги исследования. Отмечается, что исследования категориальных свойств предложения производилось, как правило, на материале обычных предложений и результаты признавались релевантными для всех типов предикативных единиц. Не принималось во внимание наличие в языке предикативных конструкций различной степени абстракции их смысла. Синтаксические характеристики обычного предложения механически переносились и на афористические, и на паремиологические, и на фразеологические конструкции предложенческого порядка, что приводило к принципиальному игнорированию двух основных функций предложения – быть средством речевой коммуникации и служить средством формирования концептуальной идеи.

Во всех случаях обращения к синтаксической характеристике предложенческих единиц следует, на наш взгляд, строго дифференцировать эти функциональные параметры, которые во многом определяют системно-языковой статус единицы, организованной как предикативная конструкция. И, если учесть систему координат, противопоставляющих обычные и паремиологические структуры предложений, о которых велась речь на протяжении диссертации, то очевидно станет необходимость в создании параллельных теорий синтаксиса обычных предложений и синтаксиса паремиологических единиц в широком смысле слова. Такой подход, надеемся, откроет широкие возможности более дифференцированного изучения различных логико-функциональных типов предикативных единиц как в русском, так и в азербайджанском языках.

Выводы работы:

1. Категориально-синтаксические свойства обычных предложений и единиц паремиологического фонда языка требуют дифференцированного отношения как на уровне моделей (структурных схем), так и на уровне так называемого лексического на-

полнения этих предикативных единиц; структурные схемы паремиологических единиц соотносятся со структурными схемами обычных предложений в пределах синтаксической омонимии.

2. Для полнокровного и оптимального описания семантической структуры предложения следует разграничивать типы предикативных единиц по степеням семантико-синтаксического обобщения, представленного в их смысловой структуре; семантическая структура паремиологических конструкций формируется системой более обобщённых категорий предикативности, модальности, времени, лица и пространства, чем в обычных предложениях.

3. Категория места (пространства) входит как конститутивное свойство в общую систему категорий предикативных единиц.

4. Материал сопоставления двух неродственных языков подтверждает системность иерархического противопоставления обычных предложений и единиц из паремиологического фонда по линии парадигматико-синтагматического развёртывания, а также по линии нейтрализации бинарности категории утверждения/ отрицания, нейтрализации потенциального вхождения в систему актуального и грамматического членения.

5. Материал, его анализ подтверждает типологически универсальный характер категориального функционирования паремиологических единиц в обоих языках и поддерживает мнение о том, что широкое понимание фразеологии (паремиофразеологии) должно исходить не из лексичесентричности её трактовки, а из её трансязыковой сути.

Основные положения диссертации отражены в публикациях:

1. Модальная характеристика паремиологических единиц // Учёные записки. БСУ. Серия языка и литературы № 1. Баку, 2009.

2. Семантико-структурные типы пословичных конструкции // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Межвузовский сборник научных статей. № 4. Баку, 2009.

3. К вопросу о структурной схеме паремий (на материале русского и азербайджанского языков) // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Ежемесячный научный журнал. № 11 (ноябрь). М., 2009.

4. Актуальные вопросы истории и аспекты изучения паремиологических единиц // Язык и литература. Международный научно-теоретический журнал. № 2 (77). Баку, 2010.

5. Синтаксическая категория времени в паремиологических единицах //Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu “Tədqiqələr” № 1. Bakı, 2010.

6. Конструктивная роль категории утверждения / отрицания в пословичных единицах (на материале русского и азербайджанского языков) //Вопросы гуманитарных наук. № 3(77). М., 2010.

7. О структурных моделях паремиологических конструкций (на материале русского и азербайджанского языков) //«Этносоциум и межнациональная культура» . №1(43), Москва, 2012

8. Дифференциация пословичных конструкций от поговорок и фразеологических единиц (на материале русского и азербайджанского языков) «Современные проблемы гуманитарных и естественных наук», том 1. VII Международная научно-практическая конференция. Москва, 27-28 июня 2011

**PAREMIOLOJİ KONSTRUKSİYALARININ
KATEQORİAL-SİNTAKTİK XARAKTERİSTİKASI
(rus və Azərbaycan dilləri materialı əsasında)**

XÜLASƏ

Dissertasiyada predikativ vahidlərin kateqorial-sintaktik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Göstərilir ki, cümlənin kateqoriyalar sistemi adətən adi, kanonik cümlələr materialı bazasında tədqiq olunur və burada alınan nəticələr bütün predikativ vahidlərə aid edilir. Dissertasiyada belə bir qənaət hasil olunur: cümlə deyilən dil vahidinin konstitutiv parametrləri olan predikativlik, modallıq, zaman və şəxs kateqoriyaları heç də bütün cümlə tiplərində eyni xarakterə malik deyil. Belə ki, adi cümlələr bu kateqoriyalar zəminində paremioloji vahidlərə qarşı qoyulmalıdır. Paremioloji vahidlər öz semantik strukturuna görə daha yüksək semantik (məna), abstrakt-simvolik xarakteri daşıyırlar. Bu da onların paraqramatik/ sinqramatik bağlılığını, onların təsdiq / inkar kateqoriyasına spesifik reaksiyasını, onların struktur sxeminin və özünəməxsus leksik dolumunu şərtləndirir. Bununla yanaşı, adı cümlələrdən fərqli olaraq, paremioloji konstruksiyaların predikativliyi onların semantik strukturunun daha yüksək simvolik mənadan irəli gəldiyini nəzərə almaq lazımdır. Bu da o deməkdir ki, paremioloji konstruksiyaların zaman xarakteristikası onların panxronizm müstəvisində, şəxs kateqoriyasının pansubyeqlik müstəvisində, məkan kateqoriyasının isə panlokallıq müstəvisində dərk olunmasını, öyrənilməsinə tələb edir. Tədqiqat obyektini olan paremioloji vahidlərin bu dərəcədə şübhəsiz kateqorial-sintaktik spesifikası perspektivdə paremioloji sintaksis adlı yeni bir nəzəri təlimin yetişməsindən xəbər verir.

Bir hal da, fikrimizcə, birmənalı qəbul olunmalıdır ki, əldə olunmuş nəticələr həm Azərbaycan, həm də rus dilləri üçün sistemli xarakter daşıyır, çünki paremioloji vahidlərin əksəriyyətinin məna strukturu ümumbəşəri xarakter daşıyan məntiqi təfəkkür zəminində formalaşır.

**CATEGORIAL SYNTACTIC CHARACTERIZATION
OF PAREMIOLOGICAL STRUCTURES**

SUMMARY

The thesis deals with categorial syntactic peculiarities of the predicative units. The categorial system of the sentence is usually researched on ordinary canonic material basis and conclusions made here are related to all the predicative units. This thesis shows the following research result: the predicativity, modality, tense and personality categories which are the constitutive parameters of the linguistic unit, i.e. a sentence aren't the same in all sentence types. So, the usual sentences must be contradictory to the predicative units on the basis of the categories mentioned above. According to the semantic structure paremiological units bear higher semantic (What is the meaning) and abstract symbolic character. This stipulates their paradigmatic / syntagmatic connection, the specific reaction of positive / negative categories and peculiar lexical completeness as well. At the same time, in contrast to the usual sentence it should be taken into account that the predicativity of paremiological units originate from their higher symbolic meaning. This means that the tense characteristic of the paremiological units must be researched on their panchronism basis, personality characteristics on the pansubject basis, location category on the panlocation baris. The paremiological units which are the object of our research possess categorial syntactical specifics and therefore it has the perspective of creation of the new research field that should be named paremiological syntax.

The resume made of this research makes us accept that the conclusions bear systematic character both for Azerbaijani and for Russian languages. Because the semantic structure of the majority of paremiological units is formed owe to logical thinking bearing universal word-wide character.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

GÜLARƏ ƏLİ QIZI TEYMUROVA

PAREMİOLOJİ KONSTRUKSİYALARININ
KATEQORİAL-SİNTAKTİK XARAKTERİSTİKASI
(RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİ MATERIALI ƏSASINDA)

5704.01 – Dil nəzəriyyəsi

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Məsud Əhməd oğlu Mahmudov**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Nizami Manaf oğlu Xudiyev**
filologiya elmləri doktoru, professor

Valeh Bayram oğlu Nəsimov
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dillər Universitetinin
ümumi dilçilik kafedrası**

Müdafiə _____ 2013-cü il tarixində saat _____ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ -1143. H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə.
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 13 aprel 2013-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya elmləri doktoru

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Paremioloji vahidlər – atalar sözləri, zərb-məsəllər, geniş yayılmış aforizmlər və s. – uzun illərdir ki tədqiqat obyektini kimi öyrənilir. Tarixən bu vahidlərin bu və ya digər elmi-nəzəri cərəyanlarla şərtlənən ədəbiyyatşünaslıq, etnolingvistik, lingvistik və s. araşdırma aspektləri formalaşmışdır ki, bunlar da cəmiyyətin ümumi filoloji inkişafı ilə bağlı olub, həmin inkişaf mərhələləri üçün müxtəlif dərəcədə aktual olmuşdur. Göstərilən aspektlər müstəvisində atalar sözləri, zərb-məsəllərin öyrənilməsi, tədqiq olunması yönündə həm rus və həm də Azərbaycan dilçiliyində yetərli işlər görülmüşdür. Obyektini “xalq müdriqliyinin kvintessensiyası” – paremioloji vahidlər olan tədqiqat müəllifləri sırasında İ.M.Sneqiryovun, V.İ.Dalın, A.A.Potebnyanın, Q.L.Permyakovun, Z.Ə.Əlizadənin, Ə.H.Hüseynzadənin və digərlərinin adlarını çəkmək, fikrimizcə, kifayətdir. Z.Ə.Əlizadənin qeyd etdiyi kimi, paremioloji vahidlərin dil sisteminin müxtəlif qatlarında öyrənilməsi, onların kateqorial aspektlərinin tədqiqi təkcə nəsillərin mənavi inkişafının deyil, həm də ümumən xalqın yaradıcı təfəkkürünün formalaşmasını təsdiqləyən bir amil kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.¹

Mövzunun aktuallığı. Bizim paremioloji vahidlərin yalnız lingvistik baxımdan tədqiqinə müraciət etməyimiz müasir sintaksis nəzəriyyəsi üçün aktual olan və xüsusi mahiyyət daşıyan bir sıra məsələlərlə şərtlənir.

Məlumdur ki, paremioloji vahidlər araşdırılan hər iki – rus və Azərbaycan dillərində – predikativ konstruksiyalarla, yəni cümlə quruluşlu modellərlə təmsil olunurlar. Ona görə də atalar sözlərinin, digər sabit frazeologiyalaşmış konstruksiyaların sintaktik (daha geniş desək – qrammatik) təbiətinin işıqlandırılması xüsusi nəzəri əhəmiyyət kəsb edir.

Paremioloji konstruksiyaların ədəbiyyatşünaslıq, etnokulturoloji və başqa aspektlərdən olan məsələlərinin müəyyən dərəcədə adekvat həllini tapmasına baxmayaraq, bu vahidlərin yalnız lingvistik, daha konkret – kateqorial sintaktik traktovkası bir çox pozisiyalarda geridə

¹ Z.Ə.Əlizadə. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı: Yazıçı, 1985.

qalmış və öyrənilməmişdir. Tədqiqatımızı aktuallaşdıran cəhətlərdən biri də bu faktordur.

Bu anlamda üç əsas pozisiya mövcuddur: a) cümlənin nəzəri sintaksisi səviyyəsində (yəni struktur sxemi, model səviyyəsində); b) ümumən predikativ vahidlər üçün müəyyənədicisi (konstitutiv) olan predikativ kateqoriyalar səviyyəsində; v) adi cümlələrlə müqayisədə aşkarlanan semantik struktur səviyyəsində.

Qeyd etmək lazımdır ki, paremioloji konstruksiyalar göstərilən xassələr zəminində araşdırılmamış, nəticədə bütün kateqorial sintaktik parametrlər baxımından adi cümlələrlə eyniləşdirilmişlər. Fikrimizcə, belə vəziyyət optimal hesab oluna bilməz. Çünki analizə cəlb olunmuş vahidlər predikativ konstruksiyaların və sabit frazeoloji strukturların xassələrini özündə cəmləşdirmiş sinkretik materialı təmsil edir.

Odur ki, tədqiqatlarda ənənə şəklinin almış qeyri-differensial mövqeni aradan qaldırmaq məqsədi ilə biz indiki halda qarşımızda konkret məsələ – paremioloji strukturların kateqorial sintaktik parametrlərinin sistemli təhlili məsələsini qoymuşuq.

Fikrimizcə, adi cümlələrin kateqorial xassələrinin (predikativliyin, modallığın, zaman və s. kateqoriyaların) cümlə strukturlu paremiya-frazeoloji vahidlərin parametrləri ilə mütləq üst-üstə düşmədiyini anlamaq heç də çətin deyil. Dediymizi illüstrasiya etmək üçün sadəcə olaraq aşağıdakı cümlələri müşahidə edək:

- Я помню наш старый двор на окраине села (adi cümlə).
- Все новое рождается с криком (aforizm)
- С одного вола двух шкур не снимают (atalar sözü)
- Игра не стоит свеч (frazeologizm)

və ya

- Dünən payızın isti günlərindən biri idi (adi cümlə)
- Mənəviyyat problemi ancaq insan problemidir (aforizm)
- İki qarıda gözən köpək ac qalar (atalar sözü)
- Qoltuğuna xoruz verdilər (frazeologizm).

Hətta adi müşahidə göstərir ki, hər iki sıranın 1-ci cümlələri ilə qalan konstruksiyalar heç də eyni şey deyil: 1-ci cümlələrin (*Я помню...*; *Dünən payızın isti...*) semantik strukturu onların geniş sintaqmatik potensialı, asudə paradiqmatik formalarının olması, onların mümkün variativ şəkillərinin, təsdiq inkar məkanında azadlığının,

onların əmr, sual və nəqli formalarının reallığı zəminində formalaşır. Bu danılmaz faktdır. Və bütün bu mövqələrdə adi cümlə göstərilən bütün digər paremioloji konstruksiyalarla qarşıdurma mövqeyindədir.

Axırıncılar (2; 3; 4) paradiqmatik-sintaqmatik sistemə ya tamamilə girə bilmir, ya da burada çox zəif təmsil olunur, təsdiq / inkar sistemində ancaq birqütüblü formada “daşlaşır”, cümlənin məqsəd növləri diapazonunda işləmir.

Sintaksist alimlərin əksəriyyəti qeyd olunan tezisləri dəstəkləyir, onlar hesab edirlər ki, paremioloji konstruksiyaların paradiqmatik-sintaqmatik konturları fel-xəbər in relyasion potensialı ilə deyil, həyatın konseptuallaşmış “fragmentinin aktant tərkibi ilə müəyyənləşir”. Aktant tərkibi paremioloji vahidin leksik tərkibinin hüdudlarını da müəyyən edir. Ona görə də “*На смерть и на солнце в упор нельзя глядеть*”, “*Damazlığını yeyən tamarzı qalar*” konstruksiyalarını “*На электросварку не следует смотреть в упор*”, “*Yeməyini vaxtında yeməyən uşaqlar ac qalar*” konstruksiyaları ilə eyniləşdirmək və analoji sintaktik təhlilə müraciət etmək absurd olardı. Bu qəbildən olan bir-biri ilə uyuşmayan sintaktik vahidlər semantik və kateqorial-qrammatik xüsusiyyətlər zəminində mütləq ayrı-ayrılıqda tədqiq olunmalıdırlar¹:

a) “cümlə-ifadə”, “cümlə-model” və s. anlamlar azad cümlə növlərinə və paremiya-frazeologizmlərə münasib olaraq başqa-başqa prinsiplər kimi istifadə olunmalıdır;

b) predikativ vahidlərin tədqiqində mövcud olan semantik-struktur və funksional-kommunikativ aspektlər sistemi cümlə adlanan vahidin digər bir mühüm aspektini – semantik abstraksiyanın dərəcəsinə görə cümlə qurumlarının təsnifatı aspektini bir növ hesaba almır, halbuki adi cümlələrin və paremioloji vahidlərin semantik strukturunun abstraksiya (generalizasiya) dərəcələri müxtəlifdir. Ümumən predikativ quruluşlu frazeologizmlər isə xüsusi ilə maksimal dərəcədə abstrakt semantikah vahidlərdir.

v) rus dilçiliyi və türkologiyada nəzəri sintaksis adi cümlələr sistemini və cümlənin kateqorial-qrammatik xassələrini kifayət qədər

¹ Q.L.Permuyakov. Основы структурной паремииологии. М.,1988, s. 18; İ.N.Həmidov. Философия грамматики пословиц и поговорок. Баку, 2001, s. 15.

geniş öyrənmişdir. Paremiya-frazeoloji “cümlələr” sisteminə münasibətdə belə bir qənaət ən azından qeyri-obyektiv olardı.

q) indiyə kimi “paremiyaların özünəməxsus modelləri (struktur sxemləri) vardırımı, yoxsa onlar adi (azad) cümlələrin modellərinə əsasən qurulurlar, bu modelləri təkrar edirlər?” sualına cavab nə rus dilinin, nə Azərbaycan dilinin akademik qrammatikalarında yer tapmamışdır.

Dediklərimiz tədqiqatımızın aktualıq dərəcəsini birmənalı olaraq təsdiqləyir.

Tədqiqata cəlb olunmuş materiallar rus və Azərbaycan bədii ədəbiyyatından, rus və Azərbaycan dillərinin paremioloji lüğət və məcmuələrindən, dövrü mətbuat məxəzlərindən alınmışdır.

Dissertasiyanın əsas obyekt kimi rus və Azərbaycan dillərində paremioloji (geniş mənada) konstruksiyalar və adi cümlələr sisteminin kateqorial-sintaktik parametrlər səviyyəsində nisbiyyəti, bu dil vahidləri qruplarını qarşı-qarşıya qoyan parametrlər kompleksinin təyin olunması götürülmüşdür.

Tədqiqatın predmeti kimi hər iki dilin paremiya-frazeoloji (ənənəvi mənada) fondunun vahidləri, yəni cümlə strukturlu sabit konstruksiyalar götürülmüşdür.

Tədqiqatın əsas məqsədi hər iki dilin paremioloji konstruksiyalarının kateqorial-sintaktik xüsusiyyətlərinin sistemli analizidir, bu növ analizin əsasını təşkil edən predikativlik, modallıq, şəxs, zaman və məkan kateqoriyaları adi cümlələrin eyni adlı parametrləri ilə müqayisədə təhlil olunmaqdan ibarətdir.

Dissertasiya qarşısında qoyulan məsələlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Azərbaycan və rus dillərinin paremiya-frazeoloji konstruksiyalarının tədqiqi tarixinin işıqlandırılması;
- 2) Atalar sözlərini zərb-məsəllərdən və cümlə quruluşlu frazeologizmləri digər frazeoloji vahidlərdən fərqləndirən amillərin, meyarların çıxarılması;
- 3) Predikativ vahidlərin semantik abstraksiya dərəcələrinin müxtəlifliyi müstəvisində mövcud paremiya-frazeoloji konstruksiyaların semantik strukturunun müəyyən olunması;
- 4) Adi cümlə konstruksiyalarının və paremioloji vahidlərin struktur sxemini fərqləndirən cəhətlərin öyrənilməsi;
- 5) Paremioloji vahidlərin konstitutiv-kateqorial xüsusiyyətləri siste-

minin və bu kateqoriyaların ifadə vasitələrinin araşdırılması; 6) Analiz obyektini olan dil-nitq vahidlərinin təsdiq / inkar kateqoriyası sferasında paradigmatik-sintaqmatik potensialının müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqat metodu. Tədqiqatın əsas analiz metodu dil materialının qeyri-qohum dillərin tipoloji müqayisə zəminində çoxcəhətli (kompleks) analizidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: 1) İşdə ilk dəfə olaraq bir qrup cümlə quruluşlu paremioloji vahidin kateqorial göstəricilərinin sistemli təsviri verilmişdir; göstərilir ki, adi cümlələrin kateqorial parametrləri paremioloji konstruksiyalara xas olan cəhətlərlə adekvat deyil; 2) Araşdırılan material göstərilən parametrlər fonunda paradigmatik-sintaqmatik potensial nəzərə alınmaqla ilk dəfə sistemli analizə cəlb olunur; 3) Sintaksis nəzəriyyəsinə ilk dəfə olaraq cümlənin struktur sxemi səviyyəsində omonimiya hadisəsi təhlil olunur.

İşin nəzəri əhəmiyyəti paremiya-frazeoloji konstruksiyaların kateqorial-qrammatik səviyyədə özünəməxsus statusunun müəyyən olunması ilə, təsdiq/inkar kateqoriyasının dizyunktiv funksiya səthində xarakterizə olunması ilə, məkan kateqoriyasının hər hansı bir predikativ vahidin konstitutiv cəhəti olmasının təsdiqi ilə və müxtəlif dillərdə bu amillərin sistemli-tipoloji xarakterinin təsviri ilə bağlıdır.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondadır ki, onun nəticələri nəzəri sintaksis üzrə hazırlanacaq dərslik və dərs vəsaitlərində, rus-Azərbaycan paremioloji lüğətlərinin tərtib olunmasında istifadə oluna bilər, həmçinin “Tipoloji tədqiqatlar nəzəriyyəsi” xüsusi kursu üçün köməkçi material ola bilər.

Müdafiəyə təqdim olunan müddəalar:

1. Paremiya-frazeoloji vahidlərin adı cümlələrlə müqayisədə kateqorial-sintaktik xarakteristikası həm struktur sxemlər (modellər), həm də leksik dolumunun sabit/qeyri-sabit olması səviyyəsində mütləq fərqləndirilməlidir və nəzərə alınmalıdır ki, göstərilən iki qarşılıqlı qrup dil vahidlərinin struktur sxemləri omonimik xarakter münasibətinə dirlər.

2. Cümlənin semantik strukturunun tammənəli təsvirini vermək üçün müxtəlif predikativ vahidlərin məna səviyyələrinin (semantik abstraksiya səviyyələrinin) müxtəlif olması faktını nəzərə almaq vacibdir.

3. Məkan kateqoriyası predikativ vahidlərin konstitutiv xassəsi kimi qəbul olunmalıdır: zaman və məkan hər hansı varlığın mövcudluq forması kimi ayrılmazdırlar.

4. Qeyri-qohum dillərin müqayisəli-tipoloji analizi sübut edir ki, adi cümlələrlə paremiya-frazeoloji konstruksiyaların qarşı-qarşıya qoyulması sistem xarakteri daşıyır və bu sistem xarakteri özünü həm paradiqmatik-sintaqmatik genişlənmə müstəvisində, həm də təsdiq / inkar kateqoriyasının neytrallaşmağı səviyyəsində büruzə verir.

5. Analiz olunan tipoloji material göstərir ki, paremioloji vahidlərin hər ki dildə kateqorial-funksional həyatı universal xassəlidir və ona görə də frazeologiya adlanan dilçilik sahəsinin leksisentrik deyil, transdil mahiyyət daşıdığı nəzərə alınmalıdır.

Dissertasiyanın aprobeşiyası. Tədqiqat işinin əsas müddəaları Azərbaycanca və xaricdə keçirilən elmi konfranslarda məruzə olunmuşdur. Həmin müddəalar nəşr olunmuş məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Dissertasiya AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik institutunun nəzəri və tətbiqi dilçilik şöbəsində müzakirə olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Tədqiqat işi müqəddimə hissəsindən, üç fəsildən, nəticələr bölümündən və bibliografiyadan ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın I fəslində **“Paremioloji vahidlərin linqvistik aspektdə öyrənilməsi məsələləri”** paremioloji konstruksiyaların öyrənilmə aspektləri şərh olunur, bu vahidlərin rus və Azərbaycan dilçiliyində yeri, onların dil / nitq oppozisiyasına münasibəti müəyyən olunur. Fəslin əsas özəyini prinsip etibarı ilə obyektimizin əsaslı, sistemli tədqiqini reallaşdıran məsələlər kompleksini təşkil edir. Tədqiq olunan materialın kateqorial-sintaktik xarakteristikasını optimallaşdırmaq məqsədi ilə işdə paremiokonstruksiyaların predikativ şərhini üçün çox əhəmiyyətli olan semantik struktur problemi və struktur sxemi anlayışları nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, paremiyaların struktur sxemi məsələsi adi cümlələrin struktur sxemini müəyyən edən parametrlər müstəvisində həllini tapa bilməz. Çünki istər-istəməz tədqiqatçı qarşısında başqa bir məsələ – cümlənin iki əsas funksiyasını nəzərdə saxlamaq məsələsi yaranır. Bu funksiyalar müasir sintaksisdə ümumən birmənalı qəbul

olunan a) nitq kommunikasiyası vahidi kimi, b) fikir-ideyanın mövcudluq forması kimi istifadə olunmaq funksiyalarıdır.¹ Praktiki olaraq qəbul olunur ki, adi cümlələr üçün kommunikasiya vahidi kimi çıxış etmək funksiyası şərtsiz xarakterikdir. Paremioloji vahidlər üçün isə fikrin formalaşması vasitəsi kimi çıxış etmək, yəni məntiqi cəhətdən universal situasiyaların dil vasitəsi ilə modelləşdirmək funksiyası xarakterikdir.

Bununla bərabər, adi cümlənin struktur sxemi adlanan bir özəyi cümlənin paradiqmatik sisteminin formaları əsasında, həmçinin fəxəbər elementinin şəkillərinin iştirakı əsasında təyin olunur.² Paremioloji vahidlərin belə imkanları məhduddur, onlar qəbul olunmuş mənada struktur sxemini – ancaq baş üzvlərdən ibarət bir konstruktiv qurumu (predikativ mərkəzi) əmələ gətirə bilmir.

Odur ki, adi cümlələrin struktur sxemi ilə paremioloji vahidlərin sxemi arasında sintaktik omonimiya keyfiyyətini nəzərə çatdırırıq. Beləliklə, birinci halda struktur sxemi konseptual qaydada (virtual) “çıxarılır”, ikinci halda isə predikativ vahidin sabit leksik dolum həcmində eynişəkili təkrarı müstəvisində yaranır.

Misallara müraciət edək. Rus atalar sözü “*Для милого дружка и серёжка из ушка*” əziz insan üçün hər şeydən, ən qiymətli nemətdən keçmək olar deməkdir:

- ...от дяди Игната не бывало отказа. «Для милого дружка последняя серёжка из ушка», - проговаривал он, удовлетворяя просьбу (М.-Сибиряк. Золото. Ч. I).

İndi isə “həmin” konstruksiyanı digər mətn daxilində nəzərdən keçirək:

- *Кульнева назначили шефом Гродненского гусарского полка. Первым же приказом он запретил гусарам ношение серёг в ушах. И никто не взоргал. Для милого дружка и серёжку из ушка, - говорили гусары* (В.Пикуль. Жизнь генерала-рыцаря).

Gördüyümüz kimi, ikinci halda konstruksiya özünün “ikitirəliyi” ilə seçilir: atalar sözünə söykənir, həm də özünün sırf hərfi mənası ilə çıxış edir. Həqiqi mənanı təsdiqləyən cəhət odur ki, belə bir xalq

¹ В.Г.Адмони. Содержательные и композиционные аспекты предложения // Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. Л.: Наука, 1975, с. 6.

² Вах: Русская грамматика. Т. II. Синтаксис. М.: Наука, 1980, s. 84 – 88.

məsəli olmasaydı belə, “*Для милого дружка и серёжку из ушка*” konstruksiyası ikinci mətndə öz adekvat mənası ilə də çıxış edə bilərdi, bu (həqiqi) məna konstruksiya üçün özünütəmin dərəcəsinə kifayət edərdi. Fikrimizcə, bu, şübhəsizdir. Həqiqi və poetik-simvolik mənaların nisbəti sübut edir ki, nəzərdən keçirdiyimiz konstruksiyaların heç də hər ikisi eyni struktur sxemi əsasında (N + Vf) və ya (predikativ + infinitiv) qurulmamışdır. Bu sxem əsasında ancaq “asudə, azad” cümlələr qurula bilər; belə bir səhnəni biz Azərbaycan dili materialında da görə bilərik: “*Çığırma, yat, ay ac toyuq, yuxunda çoxca darı gör*” (M.Ə.Sabir. Tömeysi-nahar) = *Ac toyuq yuxuda darı görər* (atalar sözü).

Belə mövqedən çıxış edərək, biz cümlənin semantik strukturu probleminə yanaşırıq. Adi cümlənin və ya paremiyanın semantik strukturlarının vəhdət təşkil etmədiyini qeyd edirik.

Məlumdur ki, cümlənin semantik strukturu “eynitipli cümlələrin bütöv sinfinə xas olan ümumiləşmiş tipik informativ məzmun” kimi səciyyələndirilir (Aspirant dissertasiya yazır; Rəssam şəkil çəkir və s.).¹

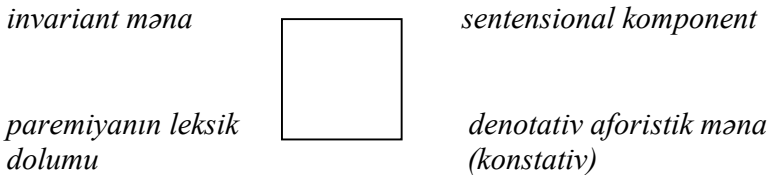
Araşdırmalar göstərir ki, cümlənin semantik strukturunun təyin olunma prinsiplərini mütləqləşdirmək özünü doğrultmur. Bu prinsiplər ancaq adi cümlələr materialları səviyyəsində qəbul oluna bilər və semantik abstraksiya səviyyəsi yüksək olan paremiya-frazeoloji konstruksiyalar sisteminə aid edilə bilməz. Başqa sözlərlə desək “Od olmayan yerdən tüstü çıxmaz” vahidinin semantik strukturu “Güc olmayan yerdə söhbətdən bir şey çıxmaz” konstruksiyasının semantik strukturuna adekvat hesab edilə bilməz. Atalar sözünün mənasını “səbəb-nəticə” konseptinin dialektikası təşkil edərsə, ikinci (adi) cümlənin semantik yükünü “effekti olmayan bir amil heç nəyi həll etmir” konsepti təşkil edir. Fikrimizcə, bu konstruksiyaların semantik strukturu da eyniləşdirilə bilməz. Odur ki, cümlənin semantik strukturunu təyin etdikdə aşağıdakı amillər əsas götürülməlidir: a) paremiya-frazeoloji konstruksiyalar yüksək semantik ümumiləşdirmə qüvvəsinə malikdir; b) onların məna məzmununun bütöv dil işarələri ilə - universal situasiyaların nominasiyası ilə ekvivalentdir və bu nominasiyalar heç də həmişə öz komponent tərkibi ilə situasiyanın

¹ В.А. Белошапкова. Современный русский язык. Синтаксис. М., 1977, с. 118

tərkibinə uyğun gəlmir (adi cümlələrdə olduğu kimi); məsələn “*Козда пак на горе свистнет*” və ya “*Дəvənin quyruğu yerə dəyəndə*” konstruksiyaları “hec vaxt” söz-leksem strukturu ilə ekvivalentdirlər. Ona görə də onlar, misal üçün, “subyektin obyektə aktiv münasibəti” deyilən bir propozisiya kimi transformasiya oluna bilmir. Adi cümlələrdə bu propozision karkas təyin oluna bilir: “Tələbə kurs layihəsi üzərində işləyir”.

Atalar sözləri bu qəbildən olan transformlarla “tərcümə” oluna bilmir, olursa belə, çox süni alınır və paremiyalara məxsus mürəkkəb-bütöv mənə çalarlarını ehtiva edə bilmir, ancaq belə mənə atalar sözlərini “insan təfəkkürünün mikrokosmu” olan “dərək olunmuş kəlamlar” (L.Viqotski) səviyyəsinə qaldırır.

Beləliklə, atalar sözlərinin mənasının sentensial fonu (fəlsəfi-təربiyəvi fonu) da onların semantik strukturunun lazımı komponenti kimi götürülməlidir. Deməli, paremiyaların semantik strukturu dörd element (konstant) əsasında qurulur (adi cümlələrin semantik strukturu üç elementlidir):

Cümlənin semantik strukturu kateqoriyası bir daha sübut edir ki, paremioloji vahidlər bu yönümdə də spesifikdir, onlar semantik-semiotik baxımdan da adi cümlələrdən bir mərtəbə yuxarıdırlar. Buna görə də paremioloji konstruksiyaların və adi cümlələrin semantik strukturunun eyni qəbildən olması fikri ciddi korrektə olunmalıdır.

Dissertasiyanın II fəslində “**Paremioloji vahidlərin kateqorial-qrammatik xüsusiyyətləri**” paremioloji vahidlərin predikativ kateqoriyaları sisteminə daxil olan predikativlik, modallıq, zaman, şəxs və məkan kateqoriyaları ayrı-ayrılıqda araşdırılır. Qeyd olunur ki, göstərilən kateqoriyalar hər hansı bir cümlə qurumunun konstitutiv əlamətləri olaraq bu cümlələri kommunikativ-qrammatik vahid kimi səciyyələndirirlər.

Cümlə adlanan dil-nitq vahidinin predikativliyi məsələsinin diskussiya predmetinə çevrilməsi bu kateqoriyanı obyektivləşdirmək cəhdləri ilə bağlıdır. V.V.Vinoqradovun tərəfdaşları hesab edilər ki, predikativlik kateqoriyası cümlənin digər daha xüsusi əlamətlərində - modallıq, sintaktik zaman və şəxs göstəriciləri müstəvisində materiallaşır, obyektivləşir. P.A.Lekant həmçinin “predikativliyin cümlənin universal xassəsi kimi vahid statusunun” müəyyən edilməsini çox vacib hesab edir. Qeyd edir ki, cümlənin predikativ mənası xüsusi modallıq, zaman, şəxs mənalırla ilə reallaşır.¹ Onu da qeyd edək ki, V.V.Vinoqradovun ideyaları müasir sintaksistlər tərəfindən bəzi düzəlişlərə məruz qalmışdır. Bu düzəlişlər, əsasən, cümlənin araşdırılma aspektlərinin dəqiqləşdirilməsi (kommunikativ və ya konstruktiv vahid kimi), ya da cümlələrin tipoloji diferensiasiyası mövqeyindən aparılır. Odur ki, qeyd olunan kateqoriyalar mühümlük dərəcəsi səbəbindən bir sıra sintaksist alimlərin müşahidə obyektinə olmuşdur.

Biz bu mənada “Русская грамматика” kitabının müəllifləri ilə şərikik. Bu əsərdə predikativliyin və modallığın müəyyən olunması cümlələrin ümumi tipologiyasının müxtəlifliyinin nəzərə almaq müddəası üzərində qurulmuşdur. Belə bir mövqə, bizcə, daha adekvatdır. Qeyd edək ki, bu definisiya prinsipi Azərbaycan dili sintaksisi dərslərində də qəbul olunur.² Ümumi götürdükdə “Русская грамматика” mənbəyində verilmiş predikativlik definisiyası cümlənin struktur sxeminin mənası üzərində qurulur, daha doğrusu predikativlik cümlənin struktur sxeminin qrammatik mənası kimi təqdim olunur. Bu məna “eyni qəbildən olan cümlə nümunələrinin hamısını sadə cümlə kateqoriyasında birləşdirir”.

L.V.Şerba hələ XIX əsrin əvvəllərində yazırdı: “Hər dəqiqə bütün qrammatik təriflərə hər hansı bir şərh olmadan hər hansı bir nitqin real həyatın əksi olması tezisini daxil etmək olmaz. Lakin bəzi hallarda dil faktlarının bu nöqtəyi-nəzərdən şərh olunması faydalı olardı. Belə çıxır ki, “*Илья пророк катит на колеснице*” tarixi perspektivdə, yəni insanların ildırım çaxanda ildırım faktını başqa bir obraz olmadığından

¹ П.А.Лекант. Предикативная структура предложения // Средства выражения предикативных значений предложения. М.: Изд. МОПИ, 1983, с. 6

² Kazimov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004, s. 78 – 82.

təkərli arabanın daşlı yolla gedərkən çıxardığı səsə müqayisə etmək məcburiyyətində qalması reallığın əksi kimi qəbul olunmalıdır”¹.

Gördüyümüz kimi, L.V.Şerba paremiya-metəforik konstruksiya olan “*Илья пророк катит на колеснице*” cümləsində adi, qəbul olunmuş prinsiplər əsasında predikativlik və ya modallıq kateqoriyalarının axtarışının əleyhinə çıxır, hesab edir ki, göstərilən metəforik konstruksiyanın predikativlik və digər kateqoriyalarını “*Спортсмен едет на велосипеде*” cümləsinin bu qrammatik parametrləri ilə eyniləşdirmək elmi sadələvhlik olardı (Müq. et.: *Xıdır baba at çapır = İdmançı at çapır*).

Belə qarşı-qarşıya qoyulma xüsusi ilə adi cümlələrlə predikativ quruluşlu frazeologizmlər arasında çox aydın görünür. Axıncılar “dixarici mühitlə canlı rabitə” mövqeyindən baxıla bilməz, çünki onlarda predikativlik (sözün terminoloji mənasında) neytrallaşmışdır. Bu “cümlələrin” predikativliyinin “daşlaşması” onların semantik strukturunun bir leksem və ya söz birləşməsinin semantik strukturuna bərabər, ekvivalentləşməsi ilə sübut oluna bilər: *Губа не дура; Смешилка в рот попала; Молоко на губах не обсохло; Çörəyi dizinin üstündədir; Sizin it bizim baltanı apardı* və s.

Beləliklə, hesab edirik ki, frazeoloji-predikativ vahidlərin predikativliyi yox dərəcəsidir; belə bir qənaət ondan irəli gəlir ki, bu konstruksiyalar bir sözlə (leksemlə) və ya söz birləşməsi ilə ekvivalentdir: “cəfəng danışiq” (*İt gəldi çarığının tayını apardı*), “heç vaxt” (*Daş çiçək açanda*) və s.

Bu vahidlərdə predikativliyin bir kateqoriya kimi olmaması, beləliklə, sırf funksional baxımdan təsdiqini tapır. Paremioloji konstruksiyaların predikativliyini cümlənin məzmununun real həyatla münasibətinin başqa sferalarında axtarmaq lazım gəlir. Belə bir münasibət, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, cümlənin struktur sxeminin invariant mənası əsasında deyil (adi cümlələrdəki kimi), paremioloji ifadələrin funksional-simvolik semantikasını əsasında müəyyən oluna bilər.

Paremioloji vahidlərin predikativliyi – konstruksiyanın mənə özəlliklərinin xassələr sistemidir ki, bu sistem ifadənin, konstruksiyanın konseptual-ışarə özəyini, onun sabit invariant mənasının

¹ Л.В.Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974, с. 75.

referentlə, yəni real və ya virtual həyatın məntiqi-universal faktı ilə, nisbətini müəyyən edir; paremioloji vahid məhz həmin faktın simvolik ifadəsi kimi çıxış edir. Predikativlik belə anlamda paremiyanın məzmununun dünya, dilxarici həyatla konseptual münasibətinin mütləq ümumiləşmiş səviyyəsi, forması olaraq qalır. Və burada predikativliyin ifadə vasitəsini cümlənin struktur sxemi, modeli deyil, onun sabit strukturu bütövlükdə və həm də özünəkifayət xüsusiyyətli leksik dolumu ili birlikdə təmsil edir. Belə ki, “*Kəsilən başın zülfü üçün ağlamazlar*” (Müq. et “*Снявши голову по волосам не плачут*”) konstruksiyasının semantik strukturu heç də onun struktur sxeminin əsasında qurulmayıbdır. Semantik strukturun formalaşmasında bütün konstruksiya qalqsız iştirak edir, sanki leksik dolunun bütün elementləri onun modelini, struktur sxemini birgə yaradır. Predikativ mənənin da daşıyıcısı bütöv leksemlər kompleksi olur. Sübut üçün göstərilən konstruksiyadan tək-cə bir elementi – “kəsilən” sözünü ifadədən çıxarmaq kifayətdir. Bu zaman atalar sözünün funksional mənasından heç nə qalmayacaq.

Modallıq kateqoriyasına gəldikcə, bu kateqoriya tərəfimizdən cümlənin məzmununun referentlə – konseptuallaşdırılmış dünya fraqmenti ilə – konstitutiv (təyinedici), ancaq fərdi, individual-kommunikativ (bütövlükdə praqmatik) münasibətin ifadəsi kimi təyin olunur. Başqa sözlərlə desək, modallıqsız denotativ semantika yoxdur, bu semantika modallıqla həmişə birgə çıxış edir. Kommunikasiyanın konkret aktlarında paremioloji konstruksiyanın həyata (fraqmentini konseptual mənada əks etdirən həyata) münasibəti həmişə sırf modal münasibətdir: nitq aktının tərəfləri (danışan və dinləyici) paremiyanın semantikasını mütləq öz nəzər nöqtəsi fəvqündə real və ya ideal dünyaya səmtləndirirlər. Bu nəzər nöqtəsi paremiyanın ayrı-ayrı modal mənalarının formalaşmasının dayaq nöqtəsidir. Paremiyaların simvolik-siqnifikativ mənasında (lüğətlərdə verilən başlıq formasındakı mənada) onun modallığı müəyyən edilə bilməz. Onun yaradılması da – bu və ya digər paremioloji vahidin ümumxalq yaddaşında həkk olunmasını belə nəzərə alsaq – olduqca problematiktir.

Şəxs kateqoriyasından söhbət açanda deməliyə ki, şəxs kateqoriyasının göstəricisi kimi hər iki dilin paremioloji vahidlərində semantik məxrəc – ümumiləşmiş məna daşıyıcısı olan leksik-qrammatik element

“subyekt-yaradıcı” çıxış edir. Bu bir növ invariant subyektdir: paremiyalarda hər üç şəxs, onların morfoloji ifadəsinə baxmayaraq ümumiləşmiş (pansubyekt) formada işlənir. Hər üç şəxsin funksional dəyəri bir nöqtədə cəmləşir. Bütün zaman formalarını özündə cəmləşdirən və onların ümumi ifadəsi olan panxronik kəsik paremiyaların zaman kateqoriyasını xarakterizə edir. Bu kateqoriya da mütləq ümumiləşmiş mənada anlaşılmalıdır. Bu zaman mənası (adi cümlələrdə olduğu kimi) fel-xəbər elementinin mənası kimi deyil, bütöv konstruksiyanın zaman mənasının total forması kimi götürülməlidir; misallara müraciət edək: *Abdal at mindi, özünü bəy sandı*; *Abdal at minər, özünü bəy sanar*; *Abdal at minsə, özünü bəy sanar*; *Abdal at minir, özünü bəy sanır* və s.

Göründüyü kimi, bütün zaman formaları (real və ya irreal) yeganə zaman planının – panxronizmin ifadəsinə xidmət edirlər. Bu qanunauyğunluq hər iki dilin konstruksiyalarını kifayət dərəcədə əhatə edir, halbuki adi cümlələr materialı fonunda Azərbaycan dili cümlələrinin zaman məna çalarları rus dili ilə müqayisədə daha geniş imkanları ilə fərqlənir. Fikrimizcə, bu fakt məntiqi və obrazlı təfəkkürün invariant (ümumbəşəri) əsası ilə bağlıdır: atalar sözləri hər iki faktorun birgələşməsinin aydın təzahürü, nəticəsidir.

Dissertasiyada məkan kateqoriyasının şərhinə xüsusi diqqət yetirilir. Sintaksis nəzəriyyəsində məkan kateqoriyası cümlə kateqoriyaları sistemində, demək olar ki, baxılmır, halbuki, zənnimizcə, bu kateqoriyanın cümlənin konstruktiv əlamətlərindən, ümumən predikativ vahidlərin sistemli parametrlərindən biri olması etiraf olunmalıdır; məkan kateqoriyasının buna fəlsəfi-qrammatik haqqı vardır, çünki zaman və məkan materiyanın mütləq mövcudluq formaları kimi ayrılmaz vəhdət təşkil edirlər. Odur ki, predikativ vahidlərin mənalарının, məzmunlarının həyat həqiqətlərinə münasibəti parametri onların məkan müstəvisində də anlamını lazımlı edir. Hər iki dildə paremioloji vahidlər materialı panlokallıq kateqoriyası fonunda məna daşıyır. Məkan mənası paremioloji konstruksiyaların semantik strukturuna “pərçimlənmiş” bir əlamətdir və digər sintaktik kateqoriyalar (zaman, modallıq, şəxs) sistemində onun yeri danılmazdır.

Deyilənlərin sübutu kimi, dissertasiyanın III fəslində **“Paremioloji vahidlərin fərqləndirməsi məsələləri və onların təsdiq /inkar kateqoriyasına münasibəti”** cümlənin predikativliyinin mərkəzi konstantlarından biri – təsdiq / inkar kateqoriyası araşdırılır, bu kateqoriyanın paremioloji vahidlər zəminində işlənməsi nəzərdən keçirilir. Paremiyaların təsdiq / inkar kateqoriyası fonunda paradigmatik oppozisiyaya girməməsi bu konstruksiyaların semantik strukturunun frazeoloji, sabit status almağından, onların predikativliyinin neytrallaşmasından xəbər verir. Belə bir vəziyyət hər iki dil üçün həm ümumi inkar, həm də xüsusi inkar səviyyəsində qanunauyğunluq təşkil edir.

“Nəticə” hissəsində tədqiqatın nəticələri sistemləşdirilir. Qeyd olunur ki, cümlə kateqoriyalarının tədqiqi adətən adi cümlələr materialı əsasında aparılmış və nəticələr bütün mümkün predikativ vahidlərə konstitutiv əlamət kimi şamil edilmişdir. Dildə predikativ vahidlərin semantik strukturunun abstraklıq dərəcəsinin müxtəlifliyi, bir qayda olaraq, nəzərə alınmamışdır. Adi cümlələrin sintaktik xarakteristikası mexaniki olaraq paremioloji, frazeoloji konstruksiyalar fonduna aid edilmişdir. Belə bir mövqedən çıxış etmək paremioloji vahidlərin (dil vahidlərinin) iki əsas funksiyasının – nitq kommunikasiyası vasitəsi olmaq və konseptual ideya formalaşdırma vasitəsi olmaq funksiyalarının fərqi varmamaq qədər qeyri-nəzəri mövqeyə gətirib çıxarmışdır.

Bütün hallarda cümlə quruluşlu vahidlərin sintaktik xarakteristikasını verərkən bu parametrlər sisteminə fərqli yanaşma təmin olunmalıdır, çünki qeyd olunmuş əlamətlər predikativ vahid kimi formalaşmış bu və ya digər predikativ konstruksiyaların sistemli statusunu müəyyən edə bilən parametrlərdir. Və əgər adi cümlələri və paremioloji konstruksiyaları qarşı-qarşıya qoyan koordinatlar sistemini (dissertasiya böyü analiz olunan məqamları) nəzərə alsaq, böyük əminliklə deyə bilərik ki, adi cümlələr sintaksisi və paremiya-frazeoloji konstruksiyalar sintaksisi kimi paralel sintaktik nəzəriyyələrin irəli sürülməsi vacib məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Belə bir yanaşma, nəzərimizə, müxtəlif məntiqi-funksional cümlə tiplərinin tədqiqində, onların müxtəliflik səviyyəsinin öyrənilməsində geniş imkanlar açır. Bu həm rus, həm də Azərbaycan dilində cümlə quruluşlu dil-nitq vahidlərinə aiddir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı çap olunmuş əsərlərdə əksini tapmışdır:

7. Модальная характеристика паремиологических единиц // Учёные записки. БСУ. Серия языка и литературы № 1. Баку, 2009.

8. Семантико-структурные типы пословичных конструкции // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Межвузовский сборник научных статей. № 4. Баку, 2009.

9. К вопросу о структурной схеме паремий (на материале русского и азербайджанского языков) // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. Ежемесячный научный журнал. № 11 (ноябрь). М., 2009.

10. Актуальные вопросы истории и аспекты изучения паремиологических единиц // Язык и литература. Международный научно-теоретический журнал. № 2 (77). Баку, 2010.

11. Синтаксическая категория времени в паремиологических единицах //Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu "Tədqiqatlar" № 1. Bakı, 2010.

12. Конструктивная роль категории утверждения / отрицания в пословичных единицах (на материале русского и азербайджанского языков) // Вопросы гуманитарных наук. № 3(77). М., 2010.

7. О структурных моделях паремиологических конструкций (на материале русского и азербайджанского языков) //«Этносоциум и межнациональная культура» . №1(43), Москва, 2012

8. Дифференциация пословичных конструкций от поговорок и фразеологических единиц (на материале русского и азербайджанского языков) «Современные проблемы гуманитарных и естественных наук», том 1. VII Международная научно-практическая конференция. Москва, 27-28 июня 2011

**КАТЕГОРИАЛЬНО-СИНТАКСИЧЕСКАЯ
ХАРАКТЕРИСТИКА
ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ КОНСТРУКЦИЙ
(на материале русского и азербайджанского языков)**

РЕЗЮМЕ

В диссертации поставлена конкретная задача дать системную квалификацию категориально-синтаксических параметров пословично-поговорочных единиц с тем, чтобы можно было избежать ставшую уже традиционной фронтальную недифференцированность обычных предложенческих единиц и пословичных конструкций. Категориальные параметры обычного (канонического) предложения (предикативность, модальность, синтаксическое время и т.п.) и параметры паремиологических конструкций, построенных по модели предикативных единиц, не могут покрывать друг друга однозначно.

В исследовании проведен сопоставительный анализ материала двух отмеченных языков в русле определения специфики паремиологических конструкций на уровне категориально-грамматических параметров – предикативности, модальности, синтаксического времени, лица и пространства, а также квалификация соотношения структурных схем (моделей) паремиологических и свободных (обычных) предложений.

В исследовании освещаются вопросы истории лингвистического изучения паремиофразеологических единиц в русском и азербайджанском языкознании, проводится анализ существующих в языкознании принципов разграничения пословиц и поговорок, с одной стороны, и фразеологических конструкций предикативного строения с другой.

**CATEGORIAL SYNTACTIC CHARACTERIZATION
OF PAREMIOLOGICAL STRUCTURES**

SUMMARY

The thesis deals with categorical syntactic peculiarities of the predicative units. The categorical system of the sentence is usually researched on ordinary canonic material basis and conclusions made here are related to all the predicative units. This thesis shows the following research result: the predicativity, modality, tense and personality categories which are the constitutive parameters of the linguistic unit, i.e. a sentence aren't the same in all sentence types. So, the usual sentences must be contradictory to the predicative units on the basis of the categories mentioned above. According to the semantic structure paremiological units bear higher semantic (What is the meaning) and abstract symbolic character. This stipulates their paradigmatic / syntagmatic connection, the specific reaction of positive / negative categories and peculiar lexical completeness as well. At the same time, in contrast to the usual sentence it should be taken into account that the predicativity of paremiological units originate from their higher symbolic meaning. This means that the tense characteristic of the paremiological units must be researched on their panchronism basis, personality characteristics on the pansubject basis, location category on the panlocation basis. The paremiological units which are the object of our research possess categorical syntactical specifics and therefore it has the perspective of creation of the new research field that should be named paremiological syntax.

The resume made of this research makes us accept that the conclusions bear systematic character both for Azerbaijani and for Russian languages. Because the semantic structure of the majority of paremiological units is formed owe to logical thinking bearing universal word-wide character.

Чапа имзаланыб: 12.04.2013.
Формат: 60x84 1/16. Тираж: 100

“Мцтярѝм” Няшриййат-Полиграфийа Мяркязи
Бақы, Рясул Рза кцч., 125
Тел./факс 596 21 44
e-маил: мутарѝм@маил.ру